

CZESŁAW ŁAPICZ

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Antoni K. Antonowicz jako badacz piśmiennictwa Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Artykuł jest wspomnieniem o Człowieku, a zarazem próbą subiektywnej oceny dokonań naukowych twórcy współczesnej kitabistyki, profesora Uniwersytetu Wileńskiego, Antoniego Antonowicza. Okazją ku temu jest 100. rocznica znalezienia cennego rękopisu Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, tzw. *Kitabu Łuckiewicza* oraz 35. rocznica śmierci prof. A. Antonowicza. Ważną częścią artykułu są wybrane fragmenty oryginalnej korespondencji Profesora z urodzonym w Wilnie polskim intelektualistą tatarskim i muzułmaninem, Maciejem Musą Konopackim.

Słowa kluczowe: A. Antonowicz, M. Konopacki, korespondencja, kitaby, kitabistyka, Tatarzy, muzułmanie, rękopisy tatarskie.

Inicjatorom i organizatorom okazjonalnej konferencji w Wilnie należą się słowa uznania za to, że w 100. rocznicę znalezienia manuskryptu *kitab* *Łuckiewicza* oraz w 35. rocznicę śmierci Profesora A. K. Antonowicza¹, wybitnego uczonego, rzeczywistego twórcy nowej, oryginalnej specjalności filologicznej — kitabistyki, podjęli inicjatywę przypomnienia i dowartościowania Jego Osoby jako uczonego i badacza, wyrażając tym samym szacunek dla nieprzeciętnego Człowieka oraz uznanie dla Jego dorobku naukowego. Moim zdaniem — po upływie prawie pół wieku od ukazania się klasycznej już dziś rozprawy prof. Antonowicza o tatarskich rękopisach [Антонович 1968a], w tym także o znalezionym w 1915 r. *kitabie Łuckiewicza*², nie można przecenić zasług jej autora dla powstania i rozwoju szeroko rozumianej kitabistyki jako metody badawczej oryginalnych źródeł filologicznych, a nawet jako twórcy szkoły interdyscyplinarnego badania piśmiennictwa Tatarów — muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spotkanie naukowe zorganizowane z tej okazji jest pięknym świadectwem pamięci macierzystej Uczelni, Uniwersytetu Wileńskiego, o wybitnym Profesorze, którego dzieło przetrwało już prawie pół wieku i nadal zachowuje swą aktualność; co więcej — jest kontynuowane i rozwijane przez Jego uczniów i naśladowców

*Profesor A. Antonowicz czyta rękopis VUB RS F 150-415
w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (1960 r.)*

nie tylko w Uniwersytecie Wileńskim, ale także w ośrodkach naukowych poza Wilnem i Litwą.

Mam przyjemność z dumą uważać się za ucznia Profesora, za naśladowcę i kontynuatora Jego naukowych zainteresowań oraz pasji badawczych. To moje wyznanie może wydawać się nieco dziwne, dlatego pozwolę sobie nieco obszerniej je uzasadnić i skomentować.

Profesora A. K. Antonowicza nigdy nie spotkałem bezpośrednio, nie poznaliśmy się osobiście; kontaktowaliśmy się jednak bądź korespondencyjnie, bądź za pośrednictwem wspólnych znajomych: prof. Antoniny Obrębskiej — Jabłońskiej, białorutenistki i slawistki z Uniwersytetu Warszawskiego; prof. Stanisława Glinki z Pracowni Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny Instytutu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk oraz Macieja Konopackiego, który wówczas pracował w Miejskim Ośrodku Kultury w Sokółce. W połowie lat 70. ubiegłego wieku prof. A. Obrębska — Jabłońska, u której wcześniej (1970/71 r.) w Zakładzie Filologii Białoruskiej UW odbywałem roczny staż naukowy, a później (1974 r.) recenzowała moją rozprawę doktorską o terminologii geograficznej w ruskich gwarach Białostoczczyzny ukazanej na tle wschodniosłowiańskim, zainteresowała mnie piśmienictwem Tatarów litewsko-polskich. Od niej po raz pierwszy usłyszałem o kitabach i chamailach; od niej dowiedziałem się również, że takie badania są prowadzone na Uniwersytecie w Wilnie, oraz że prof. A. Antonowicz w 1968 r. opublikował z tego zakresu obszerną pracę, którą profesor zrecenzowała w *Slavii Orientalis*, podkreślając zwłaszcza jej oryginalność i innowa-

cyjność oraz znaczenie dla historii języka białoruskiego. Według słów prof. A. Obrębskiej — Jabłońskiej — autor tej pracy prosił ją o pomoc w znalezieniu w Polsce kogoś, kto mógłby uczestniczyć w jego badaniach, podjąć je i rozwijać. Osoba taka musiałaby jednak spełniać określone kryteria merytoryczne, przede wszystkim posiadać wykształcenie polonistyczne z zakresu językoznawstwa diachronicznego, a także znajomość języka białoruskiego. Prof. Antonowicz oferował przyjęcie na staż naukowy w Wilnie, deklarował pomoc w nauce czytania i transliteracji na alfabet łaćniński tatarskich manuskryptów pisanych alfabetem arabskim. Gwarantował także udostępnienie do badań oryginalnych rękopiśmiennych materiałów źródłowych, których — jak informował swego przyjaciela, prof. Stanisława Glinkę — zgromadził pokaźny zbiór; proponował również praktykę z zakresu metodologii ich opisu oraz filologicznej analizy tych oryginalnych źródeł. Według opinii prof. Obrębskiej-Jabłońskiej, która dobrze знаła zarówno mnie, jak i moje naukowe predyspozycje oraz kompetencje, w pełni odpowiadałem oczekiwaniom i wymaganiom sugerowanym przez prof. Antonowicza, wystawiła mi więc odpowiednią rekomendację i zachęciła do podjęcia nowych dla mnie wyzwań naukowych.

Problematyka badawcza piśmiennictwa Tatarów — muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego wydała mi się nader oryginalna, interesująca i ważna; uznałem, że mogłem w niej w pełni wykorzystać moje polonistyczne, białorutenistyczne i sławistyczne kompetencje, choć przerażała szata zewnętrzna rękopisów — hermetyczny alfabet arabski, którym były pisane, a także różny stan fizyczny manuskryptów i — co za tym idzie — trudna ich czytelność. Podjąłem jednak wyzwanie, licząc na obiecaną pomoc merytoryczną i praktyczną prof. Antonowicza. Złożyłem więc drogą służbową do ówczesnego Ministerstwa Edukacji wniosek o staż naukowy na Uniwersytecie w Wilnie, w odpowiedniej rubryce formularza wpisując rzeczywisty cel i opiekuna naukowego stażu. Nie zdziwiłem się, gdy wkrótce otrzymałem odpowiedź negatywną. Ponowiłem jednak wniosek w roku następnym — z takim samym negatywnym skutkiem. Starania te powtarzałem jeszcze kilkakrotnie, jednak za każdym razem otrzymywałem odpowiedź odmowną. Najbardziej dziwił mnie fakt, iż odpowiedź negatywna była tłumaczona przez polskie instytucje stanowiskiem odpowiedniego departamentu w Moskwie, były to przecież czasy Związku Radzieckiego i PRL-u, kiedy podróże i wyjazdy zagraniczne pracowników naukowych były ściśle reglamentowane i nadzorowane, a indywidualne paszporty przechowywano w sejfach organów bezpieczeństwa. Nie wiedziałem wówczas, że badacz *kitab* Łuckiewicza, Jan Stankiewicz, za opublikowane w latach 30. ubiegłego wieku artykuły na ten temat tego rękopisu [Станкевіч 1933; Stankievič 1933–1934], został zwolniony z funkcji i pracy w Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku

pod zarzutem nacjonalizmu, a gdy po wojnie pozostał na emigracji — na jego nazwisko był zapis cenzury. Nie wiedziałem także, że choć kitabami prof. Antonowicz zainteresował się już w latach 1942–1944, gdy pracował w Białoruskim Muzeum im. I. Łuckiewicza w Wilnie, w którego zbiorach znajdował się cenny rękopis kitabu, to jednak przezornie rozprawę doktorską (kandydacką) napisał (i obronił w 1961 r.) z historii języka białoruskiego na bezpieczny politycznie temat: *Языковой анализ судовой (актовой) книги Ковенского земельного суда 1566–1567*.

Na początku 1980 r. ze smutkiem dowiedziałem się o śmierci Profesora Antonowicza; tym samym moje dalsze starania o staż naukowy w Wilnie stały się niecelowe. Pozostałem sam z całą złożoną problematyką, która ukrywała się w tatarskich tekstach pod szatą hermetycznego alfabetu arabskiego; nie umiałem czytać rękopisów tatarskich, nie miałem materiałów źródłowych. Nosilem się z zamiarem rezygnacji z planowanych badań, jednak nadal pociągały mnie egzotyka tej problematyki oraz oryginalność i różnorodność oferty badawczej tatarskich rękopisów. W jakimś stopniu tłumaczę to tym, że wychowałem się w wielokulturowym środowisku wschodniej Białostoczczyzny, w cieniu kościołów katolickich, prawosławnych cerkwi, mużulmańskich meczetów oraz wspomnień o przedwojennych żydowskich bożnicach. Typowa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego złożoność etniczna, religijna i kulturowa mojej “małej ojczyzny”, Ziemi Sokólskiej, była w pełni reprezentowana w mojej klasie w Liceum Ogólnokształcącym w Sokółce. Wśród mych licealnych kolegów byli zarówno katolicy, jak i prawosławni, mużulmanie oraz Żydzi. Wyznanie nigdy jednak nie stanowiło dla nas najmniejszego problemu, nigdy nas nie różniło i nie stawało się przyczyną napięć; byliśmy wszak spadkobiercami bogactwa kulturowego, etnicznego i religijnego dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Człowiekiem silnie zakorzenionym w Wielkim Księstwie Litewskim, w jego wielowarstwowej tradycji, kulturze i historii, był również prof. Antonowicz, który doskonale władał wszystkimi językami Księstwa — białoruskim, polskim i litewskim, a ponadto także rosyjskim.

Moje wahania nad wyborem dalszej drogi naukowej po śmierci prof. Antonowicza przesądził fakt, że dysponowałem jego książką o tekstach białoruskich pisanych alfabetem arabskim, którą na początku naszych korespondencyjnych kontaktów autor przesłał mi z odręczną dedykacją. To na podstawie tej publikacji, korzystając z zamieszczonych w niej fotokopii rękopisów oraz przykładów ich transliteracji, samodzielnie nauczyłem się czytać tatarskie teksty — i wtedy otworzył się przede mną naukowy sezam z przeogromnym bogactwem treści, zagadnień i problemów badawczych. Dzięki rekomendacji polskiego Tatara i mużulmanina, Macieja Konopackiego, pozyskałem od

polskich Tatarów cenne, oryginalne rękopisy, w tym kitab tatarskiej rodziny Milkamanowiczów z Gdańska (datowany później na 1782 r.), który stał się podstawą źródłową moich pierwszych odczytów, analiz i opisów.

To właśnie dlatego mogę uważać się za ucznia i naśladowcę profesora Antonowicza. Wcześniej nikt w Polsce nie prowadził systematycznych badań piśmiennictwa tatarskiego, nie było ani odpowiedniej literatury ani źródeł filologicznych i zweryfikowanych metod ich opisu; w polonistycznym środowisku filologicznym nie było nawet świadomości istnienia tatarskich tekstów oraz ich rangi naukowej. Dlatego już moje pierwsze publikacje i wystąpienia na ten temat wywoływały niemały oddźwięk, budziły żywe zainteresowanie i zaskoczenie istnieniem tak oryginalnych manuskryptów; wkrótce też moje badania znalazły naśladowców.

Opublikowana w 1968 r. w Wilnie rozprawa prof. Antonowicza o białoruskich tekstach pisanych alfabetem arabskim zachowuje do dzisiaj swą aktualność i wagę naukową, wciąż korzystają z niej, cytują i wzorują się na niej badacze piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po upływie pół wieku niektóre tezy stawiane w tej rozprawie oraz wysnuwane przez autora wnioski zostały bądź zweryfikowane, bądź doprecyzowane i uzupełnione. Jest jednak oczywiste, że — nie umniejszając znaczenia publikacji wielu innych autorów przed ukazaniem się w 1968 r. rozprawy A. Antonowicza — to prace i publikacje profesora zapoczątkowały rzeczywiste nowoczesne badania kitabistyczne, prowadzone z zastosowaniem naukowych metod badań filologiczno-historycznych specyficznych tatarskich rękopisów. Od ukazania się jego książki oraz artykułów o rękopisach tatarskich możemy mówić o nowej, oryginalnej specjalności filologicznej, którą dzisiaj nazywamy kitabistyką.

Cieszy fakt, że obecnie kitabistyka jest uprawiana i rozwijana przez badaczy w kilku krajach, oraz że nadal oferuje badaczom różnych specjalności wiele ważnych, oryginalnych i interdyscyplinarnych obszarów badawczych. W dalszym ciągu szczególną rolę w badaniach kitabistycznych odgrywa macierzysta Uczelnia profesora Antonowicza, Uniwersytet Wileński. Dzięki nieżyjącemu już profesorowi Valerijowi Czekmonasowi i Galinie Miszkinienė oraz ich uczniom, problematyka piśmiennictwa Tatarów — muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego jest w tej Uczelni stale obecna, o czym świadczą liczne publikacje autorów z Wilna, a także tematyczne konferencje organizowane przez badaczy — kitabistów z Uniwersytetu Wileńskiego. Ważne jest również to, że przy realizacji niektórych projektów badawczych kitabiści różnych specjalności z kilku krajów łączą swe siły i kompetencje, w tym przede wszystkim historyczne, sławistyczne i orientalistyczne, by wspólnie prowadzić interdyscyplinarne badania. Taka lojalna współpraca

specjalistów bardzo sprzyja wdrażaniu oraz weryfikowaniu adekwatnych metod badawczych, wypracowywaniu uniwersalnych systemów transkrypcji i transliteracji, a także wszechstronnej interpretacji faktów filologicznych³.

Myślę, że godnym uczczeniem osoby Profesora A. Antonowicza oraz dowartościowaniem Jego dorobku naukowego, będzie oddanie w tym miejscu głosu... samemu Profesorowi. Nie istnieją zapewne nagrania Jego żywych wypowiedzi, jednak na podstawie publikacji *Profesorowie do Macieja*⁴ przytoczę wybrane fragmenty oryginalnych listów, które — zwłaszcza w latach 60. — Antonowicz pisał do Macieja Konopackiego. Wiele uwagi poświęcał w nich sprawom, które bardzo interesowały zarówno nadawcę, jak i odbiorcę listów — opisywał na bieżąco zmagania z przedmiotem swych badań, snuł plany badawcze na przyszłość, z których nie wszystkie dane mu było zrealizować. Korespondencja ta dokumentuje narodziny i rozwój oryginalnej pasji naukowej badacza, zwłaszcza z najbardziej płodnych twórczo lat 60. ubiegłego wieku. Z listów wyłania się obraz Profesora jako człowieka niezwykle skromnego, a jednocześnie nieprzeciętnie pracowitego, podejmującego niebanalne, wręcz pionierskie, wyzwania naukowe.

Niech więc przemówi sam Profesor A. K. Antonowicz, gdyż lepszego wykładowcę na wileńskiej konferencji, a zarazem autora w zbiorowej konferencyjnej publikacji trudno sobie wyobrazić.

Wybrane fragmenty korespondencji prof. A. K. Antonowicza do Macieja Konopackiego⁵

Wilno, 13.IV.1962 r.⁶

[...]. Kilka słów o sobie. Cały mój dotychczasowy dorobek naukowy to obroniona w czerwcu ubiegłego roku kandydacka dysertacja o języku księgi sądowej kowieńskiego sądu ziemiańskiego z lat 1566–1567⁷.

W druku ukazały się w znacznym skrócie dwa rozdziały dysertacji — “Pismo (grafika i ortografia)” i “Fonetyka”. Pozostało do opublikowania: Morfologia i słownik zabytku — około 3000 słów (34 strony maszynopisu). Wysyłam Panu czasopismo, w którym były opublikowane moje artykuły. Załączam także autoreferat, na podstawie którego będzie Pan mógł wyrobić [sobie] pojęcie o dysertacji. Po obronie dysertacji od razu przystąpiłem, jak słusznie Pana informowano, do pracy nad językiem kitabów. Chodzi mi w tej pracy o to, żeby porównać język kitabów z językiem innych rodzajów piśmiennictwa białoruskiego XV–XVII stulecia, a przede wszystkim z językiem urzędowym (któremu poświęcona jest moja dysertacja) Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Studia kitabowe musiałem rozpoczynać od nauki czytania tekstów białoruskich pisanych literami arabskimi.

Co zrobiono dotychczas w nowej dla mnie dziedzinie?

Nauczyłem się czytać, wypracowałem system transkrypcji tekstów kitabów, zrobiłem już transkrypcję dwóch kitabów. Jeden z nich 276 stron, drugi 70 str. Pierwszy bez daty⁸

(o nim w "Sławia", nr 12, 1933–4, str. 387–390⁹), drugi kitab pochodzi z XVI¹⁰ wieku. Są jednak potrzebne prace do ustalenia daty jego napisania. Odnaleziono go w Kazaniu. Do września muszę oddać do druku artykuł o nim. Ukaże się w książce poświęconej V Zjazdowi Sławistów w Bułgarii. W artykule tym będzie, jak mi się [...] wydaje, tekst kitab i studium językowe.

Co do wzmianki, którą chciałby Pan zamieścić w "Przeglądzie Orientalistycznym"¹¹ o moich pracach kitabowych, to ja jestem tego zdania, że na razie robić tego nie należy. O wiele bardziej odpowiednią byłaby taka wzmianka po wyjściu mego pierwszego artykułu z tej dziedziny. [...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 20.IX.1963.

[...]. W styczniu br. przeczytałem w Leningradzie na Wszechwiązkowym Zjeździe Arabistów referat o kitabach. Referat wywołał duże zainteresowanie. Praca nad kitabami trwa nadal.

W związku z tą pracą rozpocząłem po trosze uczyć się języka arabskiego. Dla pracy nad kitabami otrzymałem dwuletni urlop. W najbliższej przyszłości do druku nic nie dam. Jeśli się znajdzie wydawca to po paru latach pracy, tak sędzę, można byłoby wydrukować większą pracę — studium językowe o kazańskim i innych kitabach. [...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 7.V.1964 r.

[...]. Przeprowadzone przeze mnie prace są dość znaczne. Nauczyłem się czytać kitab, przestudiowałem dość gruntownie system pisma kitabów (czyż zajmowałem się dość długo i teraz jeszcze się zajmuję), ustalone są zasady transliteracji tych tekstów, zebrałem dość dużo kitabów i chamaifów (mam już zmikrofilmowanych lub w formie fotokopii 13 chamaifów i kitabów XVII; XVIII; XIX i nawet XX wiecznych), przestudiowałem system pisma każdego z trzynastu rękopisów, mam kartotekę słownikową i moc innych kartek, przeczytałem najważniejszą literaturę. Wszystko to jednak jest surowcem zdobytym mozolną i żmudną pracą. Nie ma tylko najważniejszego — prac drukowanych. Póki nie ma prac drukowanych — świat nic o takim uczonym mężu powiedzieć nie może, bo sam ten uczony mąż, zdobywając coraz to nowe fakty zmuszony jest zmienić swoje zdanie w wielu ważnych sprawach. Z tego to względu wydaje mi się, że w swoim artykule Pan najwyżej gdzieś na marginesie może tylko wspomnieć, że w Wilnie badaniem białoruskich tekstów kitabów i chamaifów zajmuje się taki a taki pan. Co do wygłoszonych przeze mnie referatów to sprawa przedstawia się o wiele konkretniej i jaśniej. [...].

Tyle o moich rozpoczętych i jeszcze niezakończonych pracach. [Jest] mi bardzo przykro, że wzmianki o moich pracach nad językiem kitabów są dość częste, a sam dotychczas

jeszcze nic nie napisałem. Otóż powtarzam Panu jeszcze raz, że najlepiej Pan zrobi, jeśli ograniczy się drobnym jakimś wspomnieniem o mnie i o mojej pracy, albo raczej wcale nie wspomni o mnie.[...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 4.III.1966 rok.

[...]. W sprawie kitabu znalezionej w 1915 roku przez J. Łuckiewicza u S. Połtarakiewicza mogę Panu zakomunikować, że przepisany [był] w pierwszej połowie XVIII wieku. Znany mi jest jeszcze jeden rękopis napisany (przepisany) przez tego samego kopistę co rękopis wymienionego Kitabu Połtarakiewicza. Znaki wodne obu rękopisów wskazują na początek XVIII wieku.

Bliższe i szczegółowe wyjaśnienie znajdzie Pan w moim artykule, który prawdopodobnie pojawi się w końcu bieżącego roku. Jest to wielki artykuł (ok. 3,5 arkusza). Jak tylko się ten artykuł ukaże wyśle go natychmiast Panu. Nazywa się “Krótkie opisanie białoruskich tekstów zapisanych arabskim pismem”. Opisuje w nim 20 różnych rękopisów Tatarów litewskich z XVII–XX wieku (kitaby, chamaili, tedźwidy, Korany)¹².

Piszę artykuł (też wielki) o grafice i ortografii tekstów białoruskich (częściowo i polskich) zapisanych arabskim pismem. [...].

A. Antonowicz

***

[Wilno,] 8.III.1967.

[...]. Ze szczególnym zaś zainteresowaniem oglądałem reprodukcje kitabów — gdańskiego i wrocławskiego. Sądząc z niektórych szczegółów ortografii, oba kitaby przepisane są w XIX wieku. Język ich to dość “czysta” białoruszczyzna.

Co do treści, to stronica z Kitabu Milkamanowicza¹³ zawiera koniec opowiadania “O śmierci Marjemy”. Jest to bardzo popularna legenda. Znam ją w pięciu kopiach z posiadanych przeze mnie kitabów XVII–XIX w. W kitapie byłego muzeum [?] białoruskiego tekst reprodukowanej stronicy znajduje się na karcie 96.

Znany jest i tekst reprodukcji z Kitabu Miśkiewicza.. Oto jego początek: “Anhiely rekli: miłościwy Panie Boże, szto tobie człowiek, iż tak jeho uwieliczył i umiłował, bardzo dziwujęm się temu, bardzo. Pan Boh recze — wy anhiely moje zwiedujcie [?], [...] człowiek jest u mienie boha za was lepszy i miłszy...”. [...]¹⁴.

Artykuł mój o rękopisach tatarskich wyjdzie [...] w bieżącym roku.

Obecnie szykują do druku [...] pracę o dostosowaniu pisma arabskiego do oddania osobliwości języka białoruskiego. Jest to praca około 200 stron maszynopisu. Dają w niej reprodukcje z około 15 rękopisów. Będzie ona wydrukowana, jak sądzę [...], także w bieżącym roku¹⁵. [...].

A. Antonowicz.

***

Wilno, 3.XI.1968.

[...]. Obecnie mogę już Panu zakomunikować, że praca moja jest już w druku [...]. Spodziewam się, że w grudniu br. będę mógł już wysłać ją Panu. [...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 1.I.1969.

Otrzymałem dzisiaj list od Pana, z dnia 24 czy też 27 grudnia br. i natychmiast zabieram się do odpowiedzi. Chodzi bowiem o to, że w [...] listopadzie wysłałem Panu wydanie zbiorowe, w którym jest opublikowany mój artykuł o kitabach. Cały czas czekałem na potwierdzenie przez Pana odbioru książki, o której mowa. Tymczasem z listu dzisiejszego nie widać, że Pan otrzymał zbiorowe wydanie [...]. Cóż się mogło stać?¹⁶

A tymczasem jutro wysyłam Panu swoją większą pracę o kitabach, która się nazywa "Białoruskie teksty pisane arabskim alfabetem ...". To jest właśnie to nad czym pracowałem od 1962 roku. Bardzo Pana proszę natychmiast mnie zawiadomić o otrzymaniu tej pracy [...]. Wysyłam też powtórnie wymienioną wyżej pracę zbiorową.

Zwracam uwagę Pana, że jeden z rękopisów ze zbiorów Akoluta jest opisany w wysłanej Panu pracy¹⁷. Przechowuje się [go] w bibliotece uniwersyteckiej w Lipsku. A tu znów Pan mi pisze o jakimś innym rękopisie Akoluta. To mnie bardzo ciekawi. Dziękuję za wiadomość.[...].

A. Antonowicz.

***

Wilno, 26.I.1969 r.

[...]. Dziękuję również za informację o zabytkach piśmiennictwa tatarskiego w Niemczech. Jeden chamaïl — XVII wiek, mikrofilm którego otrzymałem z uniwersyteckiej biblioteki w Lipsku, opisałem dość obszernie w swojej pracy. Pochodzi on ze zbiorów Akoluta (1654–1704), co widać z exlibrisu.

Latem roku bieżącego będę gościł prawdopodobnie kilka tygodni w NRD i miałbym możliwość zapoznać się z zabytkami, o których mnie Pan poinformował. [...].

Wysłałem swoją pracę prof. A. Zajączkowskiemu¹⁸. Otrzymałem od niego list z podziękowaniem za książkę. W liście tym prof. Zajączkowski z wielkim uznaniem pisze o mojej pracy oraz zaznacza, że chętnie mnie widzi w Polsce w drodze wymiany profesorskiej.

Chciałbym jeszcze Pana zapytać, komu — zdaniem Pana — należałoby wysłać moją pracę w Polsce. Ponieważ nakład pracy jest bardzo mały, nie chciałbym wysłać osobom, dla których ona [...] i kwestia piśmiennictwa tatarskiego nie jest przedmiotem zainteresowań naukowych.

Moja praca będzie przedstawiona do obrony jako praca doktorska¹⁹. Obrona odbędzie się w Mińsku prawdopodobnie w kwietniu br. [...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 30.III.1970.

[...]. Nie wiem czy pisałem już Panu o tym, że dowiedziałem się o czterech nowych rękopisach — chamaiłach i kitabach, które w najbliższym czasie opiszę. Poza tym mam zamiar przygotować do druku wybór tekstów białoruskich z kitabów i chamaiłów. Praca ta może potrwać kilka lat. Jednym słowem, jak Pan widzi, pracy mi nie zabraknie. [...].

A. Antonowicz

***

Wilno, 6.V.1971.

[...]. Jak zwykle chcę Pana poinformować o swoich pracach. W miarę moich sił i czasu w dalszym ciągu pracuję nad przygotowaniem tekstów z kitabów i chamaiłów do ewentualnego przyszłego wydania, ale do wydania, jeśli kiedyś dojdzie, to chyba nie prędko.

W najbliższym czasie chciałbym opisać kilka nowych kitabów i chamaiłów. Nawiązałem już kontakt z Połotniukiem²⁰ ze Lwowa w sprawie lwowskiego chamaïłu.

Pragnę jeszcze zakomunikować Panu o tym, że w zeszłym roku ukazała się w Londynie recenzja mojej pracy ("Białoruskie teksty..."), o której się dowiedziałem w zeszłym miesiącu. Obiecano przesłać mi ją w najbliższym czasie.

Jest mi bardzo przyjemnie, że moja praca została omówiona w Polsce aż w dwóch poważnych czasopismach²¹. [...].

A. Antonowicz

Niewątpliwie dobrą formą wyrażenia uznania dla dorobku Profesora byłoby opracowanie pełnej bibliografii Jego prac, gdyż są one rozproszone i niedostępne, zwłaszcza badaczom spoza Wilna i Litwy. Możemy w tym celu służyć stroną internetową, na której dokumentujemy wyniki interdyscyplinarnych międzynarodowych badań muzułmańskich tefsirów (Adres strony: www.tefsir.umk.pl). Warto również zasugerować środowisku filologów Uniwersytetu Wileńskiego podjęcie starań, aby klasyczna rozprawa habilitacyjna prof. A. Antonowicza o grafii i ortografii tekstów tatarskich, dzisiaj niezwykle trudno dostępna nawet w sieci specjalistycznych bibliotek, znalazła się na platformie cyfrowej Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego; dzięki temu możliwy byłby dostęp do tej cennej publikacji poprzez Internet.

Warto także byłoby stworzyć możliwie pełną i wciąż aktualizowaną — bazę bibliograficzną współczesnej kitabisyki; ogromna większość uka-

zujących się publikacji z tego zakresu uwzględnia prace prof. Antonowicza jako podstawowe pozycje merytoryczne i metodologiczne. We wszystkich tych inicjatywach powołane na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika Centrum Badań Kitabistycznych deklaruje pomoc i współpracę.

W powyższych sugestjach wyraża się moje przekonanie, że metody i wyniki pionierskich badań tekstów Tatarów — muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzonych przez profesora A. Antonowicza jeszcze długo zachowają swoją aktualność i ponadczasową rangę naukową.

PRZYPISY

¹ Profesor A. K. Antonowicz zmarł przedwcześnie 17 stycznia 1980 r.

² Opis kitabu Łuckiewicza oraz fotokopia jednej strony wraz z transliteracją znajdującego się na niej tekstu znajduje się na stronach 50–57 pracy A. Antonowicza [Антонович 1968a].

³ Między innymi wspólne badania nad tefsirami Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzi międzynarodowy interdyscyplinarny zespół kitabistów w ramach grantu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW RP; patrz: www.tefsir.umk.pl

⁴ Maciejowi Konopackiemu jako adresatowi prywatnych listów prof. A. Antonowicza oraz Rafałowi Bergerowi jako depozytariuszowi oraz wydawcy korespondencji Konopackiego bardzo dziękuję za udostępnienie tych listów i wyrażenie zgody na ich publikację w niniejszym artykule.

⁵ Na podstawie publikacji [Berger 2015] (przypisy moje — Cz. Ł.).

⁶ W oryginałach daty pisania listów znajdują się na końcu, przy autorskim podpisie nadawcy. Tu wynoszę je na początek listów, aby podkreślić i uwidocznić chronologię ich powstawania.

⁷ Nadawca listu ma na myśli swoją pracę doktorską (kandydacką) na temat: *Языковой анализ судебной (актовой) книги Ковенского земельного суда 1566–1567*.

⁸ Mowa tu o kitabie Łuckiewicza, znalezionym w 1915 r. w Sorok Tatarach, przechowywanym w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk. Był on kilkakrotnie opisywany i cytowany przez Jana Stankiewicza, który jednak mylnie datował rękopis na XVI w.; Antonowicz wykazał, że rękopis powstał w 1. połowie XVIII w. Współczesne wydanie rękopisu ukazało się w 2009 r. w Wilnie, pod. red. Galiny Miškinienė [Китаб Ивана Луцкевича].

⁹ Mowa o artykule [Stankievič 1933–1934].

¹⁰ Było to zapewne pierwsze, jeszcze nieściśle datowanie, gdyż w publikacji Antonowicza nie został omówiony ani jeden zabytek z XVI w. W pracy Antonowicza kitab z Kazania jest już poprawnie datowany na XVII w.

¹¹ Autor listu nawiązuje do przygotowywanego przez Macieja Konopackiego artykułu [Konopacki 1966].

¹² Mowa o artykule [Антонович 1968b].

¹³ Kitab Milkamanowicza powstał w 1782 r., a więc w XVIII w., a nie w XIX, jak na podstawie zaledwie jednej, przesłanej mu strony zdiagnozował Antonowicz.

¹⁴ W oryginale listu fragment ten został przez Antonowicza przetransliterowany alfabetem rosyjskim (cyrylicą). W przekładzie polskim fragment ten brzmi następująco: Aniołowie rzekli: “Miłościwy Panie Boże, czym [jest] dla ciebie człowiek, żeś go tak bardzo wywyższył i umiłował? Bardzo się temu dziwimy.” Pan Bóg odrzekł: “Wy, anieli moi, wiedźcie to, [że] człowiek jest dla mnie, Boga, dlatego lepszy i miłszy od was...” (na podst. [Klucz do raju, 171]).

¹⁵ Mowa o rozprawie habilitacyjnej prof. Antonowicza, która ukazała się jednak dopiero w grudniu 1968 r.; autor uwzględnił w niej aż 24 rękopisy tatarskie różnego rodzaju (tefsiry, kitaby, chamaify, słowniczki, notatki).

¹⁶ Chodzi tu (zapewne) o zapowiadany wcześniej (w liście z dn. 4 marca 1966 r.) artykuł opublikowany w zbiorowej książce “Polesie”, którą Maciej Konopacki z pewnością posiadał, gdyż ją od niego pożyczałem.

¹⁷ Chodzi o tzw. *chamaif lipski* z XVII w.; Antonowicz szczegółowo opisał ten rękopis w swej rozprawie habilitacyjnej [Антонович, 1968a, 146–174]. Ponadto został on przetransliterowany na grażdankę oraz przełożony na języki litewski i rosyjski w pracy [Miškinienė 2001, 214–262].

¹⁸ Ananiasz Zajączkowski, wybitny orientalista z UW; jako pierwszy opisał także chamaif (1804 r.) ze zbiorów Instytutu Orientalistyki UW.

¹⁹ W systemie awansu naukowego w b. ZSRR doktorat był odpowiednikiem polskiej habilitacji.

²⁰ Jarema Połotniuk — orientalista i tłumacz ukraiński. W piśmie “Архіви України” opublikował w 1969 r. artykuł: *Арабський рукопис „емира” В. Жевуского чи гамаїл литовських татар?*

²¹ Chodzi o następujące dwie recenzje pracy Antonowicza: [Reychman 1971] oraz [Obrebska-Jabłońska 1968].

LITERATURA

- Антонович А., 1968a: *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*. Вильнюс.
- Антонович А., 1968b: Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом, in *Полесье (лингвистика, археология, топонимика)*. Под ред. В. В. Маргынова, Н. И. Толстого. Москва, 256–299.
- Китаб Ивана Луцкевича = Ivano Luckevičiaus kitabas. Lietuvos totorių paminklas. Китаб Ивана Луцкевича. Памятник народной культуры литовских татар.* Автор-составитель: Галина Мишкинене; первичная транслитерация текста: Сигита Намавичюте; транслитерация арабских вставок: Екатерина Покровская; транслитерация турецких вставок: Хусейн Дургут; научный редактор: Галина Мишкинене; редактор: Бируте Синочкина. Институт литовского языка, Вильнюс, 2009.
- Луцкевич Л., Войчик Г., 2002: *Антон Антанович*. Выдавецтва беларусаў Літвы РУНЬ, Вільня.
- Мишкинене Г., 2002: А. К. Антонович — человек и ученый, *Slavistica Vilnensis, (Kalbotyra 51(2))*. Vilnius, 209–210.
- Станкевич Я., 1933: Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом, *Гадавік Беларускага навуковага Таварыства*. Вільня, кн. I.

- Berger R. (red.), 2015: *Profesorowie do Macieja*, Wyd. Stowarzyszenie Jedności Muzułmańskiej (Instytut Muzułmański), Warszawa, 57–69.
- Klucz do raju*. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w., w przekładzie i opracowaniu H. Jankowskiego, Cz. Łapicza. Warszawa, 2000.
- Konopacki M., 1966: Piśmiennictwo Tatarów litewsko-polskich w nauce polskiej i obcej, *Przegląd Orientalistyczny*, nr 3 (59), 193–204.
- Miškinienė G., 2001: *Seniausis Lietuvos totorių rankraščių. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*. Vilnius.
- Obreńska-Jabłońska A., 1968: A. K. Антонович. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система (rec.), *Slavia Orientalis* XIX, 1, 98–102.
- Reychman J., 1971: Nowe prace o zabytkach piśmiennictwa polsko-białoruskiego pismem arabskim, *Przegląd Orientalistyczny*, nr 4 (76), 344–353.
- Stankievič J., 1933–1934: Příspěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu „Al-Kitab“, *Slavia*, Praha, XII, z. 3–4, 357–390.
- Zajączkowski A., 1951: Tzw. chamał tatarski ze zbioru rękopisów w Warszawie, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU*, 52, 4, 307–313.

CZESŁAW ŁAPICZ

Antoni K. Antonowicz as the researcher conducting the study of the writings of Tatars — the Muslims of the Grand Duchy of Lithuania

The paper is a tribute to a Man and, at the same time, an attempt at a subjective evaluation of the academic achievements of the father of modern *kitab* studies — professor Antoni Antonowicz of the Vilnius University. The occasion is the 100th anniversary of the discovery of the invaluable manuscript of the Tartars of the Grand Duchy of Lithuania, the so-called the *Kitab of Ivan Lutskevich*, and the 35th anniversary of professor Antonowicz's demise. Selected passages from the correspondence exchanged between the professor and Maciej Musa Konopacki, Vilnius-born Polish Muslim and Tartar intellectual are an essential constituent of the paper.

Keywords: Antonowicz, Konopacki, correspondence, *kitab*s, *kitab* studies, Tatars, Muslims, Tatar manuscripts.

CZESŁAW ŁAPICZ

Antonas K. Antonovičius — mokslininkas, atlikęs totorių – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės musulmonų, raštijos tyrimus

Šis straipsnis yra duoklė Žmogui ir kartu bandymas subjektyviai įvertinti akademinius šiuolaikinių *kitabistikos* tyrimų pradininko — Vilniaus universiteto profesoriaus Antono Antovičiaus — pasiekimus. Tam proga suteikė 100-osios neįkainojamo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totorių rankraščio, vadinamo Ivano Luckevičiaus kitabo, atradimo, ir 35-osios profesoriaus A. Antonovičiaus mirties metinės. Straipsnio pagrindą sudaro ištraukos iš profesoriaus ir Motiejaus Musos Konopackio, Vilniuje gimusio Lenkijos musulmono ir totorių intelektualo, laiškų.

Reikšminiai žodžiai: Antonas Antonovičius, Motiejus Konopackis, susirašinėjimas, *kitabai*, *kitabistikos* tyrimai, Lietuvos totoriai, musulmonai, totorių rankraščiai.

Nadeszło do redakcji: 21 sierpnia 2015 r.

Przyjęto do druku: 10 września 2015 r.

Czesław Łapicz, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierownik Zakładu Komparatystyki Słowiańskiej.

Czesław Łapicz, Professor of Nicolaus Copernicus University in Torun, Head of the Department of Slavic Comparative Studies.

Česlav Lapič, Mikalojaus Koperniko universiteto profesorius, Slavistikos komparatyvistinių studijų fakulteto dekanas.

E-mail: czeslaw@lapicz.pl